

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ORTA ƏSRLƏRDƏ LİŊVİSTİK MÜXTƏLİFLİYİN BRİTANİYA MULTİKULTURALİZMİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nigar Çingiz qızı Məhərrəmov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin
Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **filologiya elmləri doktoru, professor**
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

Rəsmi opponentlər: **filologiya elmləri doktoru, dosent**
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevil Elçin qızı Qurbanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət
göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Multikulturalizm termininin Orta əsrlərdə mövcud olmasına baxmayaraq, XX əsrin ortalarında meydana gəlmiş və son zamanlar isə dilçilərin diqqətini bir tədqiqat obyektinə kimi cəlb etmişdir. Dil multikulturalizmin formalaşmasında, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə təsirində mühüm və əvəzedilməz rol oynayır. Orta əsrlərdə Britaniya multikulturalizminin formalaşmasına dillərin təsir etməsinin ətraflı şəkildə tədqiq olunmaması mövzunun nə dərəcədə aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Orta əsr Britaniya multikulturalizminin formalaşması birbaşa Orta əsrlərdə Britaniyaya axın edən mühacir dalğası ilə əlaqədardır. Belə ki, dillərarası əlaqələrin Britaniyanın dilinə, multikultural həyatına təsiri, eyni zamanda, dilin leksik inkişafındakı müxtəlifliklərin araşdırılması tədqiqat işinin aktuallığını bir daha nəzərə çarpdırır.

Müasir dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərdə multikultural terminlərin semantik-funksional və struktur inkişafının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Multikultural terminlər müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif terminoloji sistemlərə xas olan ümumi məqamları özlərində əks etdirməklə yanaşı, dilin mahiyyətinə daha dərinləndən nüfuz etməyə, dildə baş vermiş fonetik-semantik dəyişiklikləri izləməyə və dilin inkişaf dinamikasını təhlil etməyə kömək edən spesifik xüsusiyyətləri əks etdirir. Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının leksik inkişafında mühacirlərlə gələn alınmaların sistemləşdirilməsi və tematik təsnifatı, etimoloji təhlili, yaranma mənbələri və üsulları kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Xüsusən də, Orta əsrlərdə Britaniyada multikulturalizm və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı mövcud olan fikir müxtəlifliyi bu məsələ ilə bağlı ümumi məxrəcə gəlmək zərurətini ortaya çıxarır.

Multikulturalizm, dillər və onların qarşılıqlı əlaqələri linqvokulturoloji kontekstdə bir çox müəlliflərin, dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bir sıra dilçilər öz işlərini məhz bu sahəyə həsr etmişlər. Tədqiqat işini yerinə yetirilməsi zamanı A.A.Axundov, K.M.Abdullayev, Ə.Ə.Rəcəbli, M.Y.Qaziyeva, F.Y.Veysəlli,

A.Y.Məmmədov, N.Ç.Vəliyeva, R.N.Aslanova, N.B.Məmmədli kimi bir sıra Azərbaycan dilçilərinin əsərlərinə müraciət edilmiş, eyni zamanda, E.M.Vereşaqin, L.V.Şerba, D.N.Şmelev, B.A.Serebrennikov, L.P.Yefremov, A.A.Reformatskiy, İ.M.Kreytn, O.Timofeyeva, E.Q.Koseriu, O.Q.Paul, A.Kiriksi, D.Adger, H.Alarik, D.Herlihi, M.K.Aydın, T.Modud, U.Kimlika, A.Liberman, C.S.Qundara, A.C.Minnis, A.Corgensen, F.Mak Kormak, C.Uilkoks, Mark Ormrod və digər alimlərin fikirlərindən bəhrələnilmiş, bir sıra internet resurslarına müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Orta əsrlərdə Britaniya multikultural həyat tərzini əks etdirən latın, fransız və ingilisdilli ədəbiyyat nümunələridir.

Tədqiqat işinin predmeti isə, Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının leksik inkişafında linqvistik müxtəlifliyin Britaniya multikulturalizminə təsirinin nəzəri problemlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dilçilikdə Orta əsr Britaniya leksikasının semantik-funksional və struktur inkişafını tədqiq etməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- multikulturalizmin təsiri altında dilin leksik inkişafına nəzər salmaq;
- multikulturalizmi ifadə edən dilin leksik vahidlərinin semantik təhlilini aparmaq;
- ingilis multikulturalizminin inkişafına təsir edən ekstralingvistik amilləri araşdırmaq;
- multikulturalizmi ifadə edən vahidlərin dil sistemində rolunu izləmək;
- multikulturalizmlə əlaqədar mövcud olan anlayışların dil müxtəlifliyinə təsirini tədqiq etmək;
- ingilis multikulturalizmini ifadə edən terminlərin coğrafi şəraitdə representasiyasını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin yazılmasında nəzəri dilçiliyin ənənəvi metod və üsullarından, xüsusən təsvir, müşahidə, müqayisə, qarşılaşdırma, tutuşdurma üsul və metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– dil paradiqmləri dil və şüurun qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini özündə ehtiva edir;

– ingilis dilinin leksik fondunda söz kökü sözün tərkib hissəsi olduğu üçün mənalı və ya mənalılığı olan vahid kimi qiymətləndirilir;

– müxtəlif mənşəli sözlərin bir dildə birləşməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənilməsi və tədqiqi xüsusi maraq doğurur;

– müxtəlif faktları cəlb etməklə, mühacirlərlə gələn multikultural terminlərin tədqiqi xüsusi maraq doğurur;

– mühacir leksikasındakı sözlər təkhecalı və ya bir çox hecalı quruluşa malik olmasına baxmayaraq, sadə söz kökü səviyyəsi daşıyır.

– Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının lüğət fondunda alınma sözlər linqvistik müxtəliflik baxımından maraq doğurur;

– Orta əsr Britaniya leksik inkişafında ad və fellərin diferensiallaşmaması sinkretik şəkildədir. Belə sözlər müasir ingilis dilində işlənməkdədir;

– Orta əsr ingilis dilində isim köklərində leksik-semantik inkişaf diferensiallaşma ilə nəticələnmişdir. İsim köklərinin bir çoxu tarixi-etimoloji baxımdan kök+gövdə formasında olan sözlər kimi təşəkkül tapmışdır. Yəni, onların bir çoxu etimoloji cəhətdən derivasiyaya uğramış köklərdir.

– Diferensiallaşma prosesi çağdaş ingilis dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həmin diferensiallaşma fonetik, leksik-semantik, qrammatik səviyyələrdə baş vermişdir. Lakin leksik-semantik diferensiallaşma ilə fonetik diferensiallaşmanın sürəti daha çevik olmuşdur. Leksik-semantik səviyyədə gedən diferensiallaşma Orta əsr ingilis dilinin lüğət tərkibinin fərqlənməsinə və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis dilinin leksik inkişafındakı linqvistik müxtəlifliklər indiyə qədər sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu mənada nəzəri baxımdan qrammatik və semantik uyğunluq maraq doğurur. Adı gedən mövzu dünya dilçiliyində çox az işlənməmişdir. Bu da işin elmi yeniliyini bariz şəkildə göstərir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri cəhətdən əhəmiyyəti alınan nəticələrin ümumi dilçilik baxımından aktual olmasındadır. Alınmış nəticələr gələcəkdə bu sahədə

aparılacaq yeni araşdırmalara, sözügedən məsələnin daha ətraflı öyrənilməsinə zəmin yarada bilər. Eləcə də bir sıra başqa dillərdə də oxşar amillərin təhlili zamanı istifadə edilə bilər.

Praktik əhəmiyyəti isə alınan nəticələrdən ingilis dilinin, linqvokulturologiya, ölkəşünaslıq, linqvoölkəşünaslıq kimi fənlərin tədrisində, eyni zamanda dərs vəsaitlərinin və proqramların tərtibində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları yerli və xarici elmi jurnallarda və elmi xəbərlərin toplularında məqalələr (7 yerli və 2 xarici), beynəlxalq (2 yerli və 2 xarici) və respublika konfranslarında tezislər şəklində çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlardan ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə, 9449 işarə, I fəsil 38 səhifə, 74008 işarə, II fəsil 37 səhifə, 72781 işarə, III fəsil 37 səhifə, 71089 işarə, nəticə 3 səhifə, 4821 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 232148 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiyanın qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilir, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, tədqiqat işinin metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar şərh edilir, tədqiqatın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin **I fəsl** “**Orta əsrlərdə Britaniya cəmiyyətində multikulturalizmin formalaşmasını təmin edən amillər**” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində iki yarımfəsildən ibarətdir. Fəslin birinci yarımfəsl “**Dilin leksik inkişafına multikulturalizmin təsiri**” adlanır və qeyd edilir ki, XX əsrin 70-ci illərindən etibarən geniş istifadə olunan “Multikulturalizm” termininin ilk dəfə harada yaranması ilə

bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrdə bu terminin 60-70-ci illərdə yaranması fikri irəli sürülür¹. Bir sıra ədəbiyyatlarda bu terminin ilk dəfə 1957-ci ildə, dörd dildə danışılan və bir neçə dinə etiqad edən, İsveçrədə dövlətin xarakterizə edilməsi ilə bağlı yarandığı qeyd olunur². Bəzi ədəbiyyatlarda isə 1970-ci ildə Avstraliyada İmmiqrasiya naziri vəzifəsində çalışmış Al Kresbi tərəfindən, anqlo-saksonlar və yerli əhali arasındakı nifaqı aradan qaldırmaq məqsədilə yarandığı qeyd olunur³.

Multikulturalizm nədir? – sualına dilçilərin müxtəlif cavabları fərqləndirilir. Multikulturalizm mədəni plüralizmi və davamlılığı qəbul edən və onun inkişafına şərait yaradan amillərdən ən mühümüdür. Multikulturalizm dedikdə, multikultural cəmiyyətin hər bir üzvünün – istər varlı, istərsə də, kasıb təbəqənin hər birinin bərabər hüquqa malik olduğu cəmiyyət başa düşülür⁴.

Multikulturalizm tolerantlığın bir aspektidir. Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərin paralel şəkildə mövcud olub, bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edərək inkişaf etməsi və zənginləşməsi deməkdir⁵.

Ümumiyyətlə, multikulturalizmə iki əsas yanaşma mövcuddur. Birincisi, *liberalizm*, ikincisi isə, *kommunitarizm* yanaşmasıdır.

Liberalizm tərəfdarlarına görə (Kimlika), əsas fərdin, şəxsiyyətin öz istək və arzularıdır. Bu zaman bütün cəmiyyətin deyil, yalnız müəyyən bir insanın, fərdin və ya müəyyən bir qrupun hüquq və azadlıqları üstün tutulur.

Kommunitarizm yanaşmasının tərəfdarları (Teylor) isə liberalizmin tam əksini iddia edirlər. Kommunitarizm yanaşmasında cəmiyyətin hüquq və bərabərliyi əsas götürülür.

Eyni zamanda multikulturalizmin iki növü də fərqləndirilir: *zəif və güclü*.

¹ Azerbaijan Multiculturalism: Textbook for higher education / Editors K. Abdulla, E. Najafov. – Baku: Sharg-Garb, – 2018. – p.16.

² <https://ndla.no/en/subject:1:06270029-7aa7-4a7a-b383128b275ff150/topic:2:184990/resource:1:91578>.

³ Aliyev, H.A. Multikulturalizm və onun müxtəlif modelləri // Milli-mədəni irs və onun qloballaşma şəraitində təbliği məsələləri. Respublika elmi konfransın materialları. – Mingəçevir: Mingəçevir Dövlət Universiteti, – 2016, – s. 29.

⁴ <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>.

⁵ Yəni orada.

Zəif multikulturalizm – güc tətbiq edərək müəyyən bir coğrafi şəraitdə yaşayan, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan mühacirləri və ya milli azlıqları assimilyasiyaya uğratmağın əleyhinədir.

Güclü multikulturalizm – milli azlıqların yeni mühitə uyğunlaşması prosesini sürətləndirir və ona şərait yaradır. Zəif multikulturalizm ilə güclü multikulturalizm arasında fərq zəif multikulturalizmin sadəcə milli azlıqların və mühacirlərin etnik-mədəni müxtəlifliklərini qəbul etməsidersə, güclü multikulturalizmin milli azlıqların və mühacirlərin etnik-mədəni müxtəlifliklərini tanıması və cəmiyyətə uyğunlaşması üçün hər cür şərait yaratmasıdır⁶.

Multikulturalizmdən bəhs edən zaman onun təzahürləri arasındakı fərqləri də nəzərdən keçirməyimiz məqsədəuyğun olardı:

Assimilyasiya – milli azlıqların və mühacirlərin məskunlaşdıqları ölkənin mədəniyyətinə assimilyasiya olunmasına yönələn bir siyasətdir. Başqa sözlə desək, milli azlıqların və mühacirlərin mədəniyyətlərinin yox edilməsinə xidmət edir.

İzolyasionizm – milli azlıqların və mühacirlərin cəmiyyətə uyğunlaşmasının qarşısını alır. Bu siyasət mühacirlər və milli azlıqlar ilə bağlıdır.

Multikulturalizm fərqli bölgələrdə fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu fərqlilik multikulturalizmin müxtəlif modellərinin yaranması ilə nəticələnmişdir: Kanada, Amerika, Britaniya, Fransa və s. modellər. Hətta Amerikada yaşayan müxtəlif mədəniyyətli insanların bir yerdə yaşayıb, bir-birinə qaynayıb qarışmasını siyasətçilər “*melting pot*” – “*əridən qazan*”a bənzətmişlər. Bu ifadə ilk dəfə 1908-ci ildə İzrael Zaqvil tərəfindən “*The Melting Pot*” adlı tamaşada Amerikada anqlo-saksonlarla mühacirlər arasında olan qarşılıqlı qarşılıqlı ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir⁷.

Multikulturalizmi özündə əks etdirən müxtəlif modellər arasında müqayisə apararkən onu aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

⁶ Azerbaijan Multiculturalism: Textbook for higher education / Editors K. Abdulla, E. Najafov – Baku: Sharg-Garb, – 2018. – p.24-26.

⁷ Crozier, M.J. The Melting Pot as a God-Term / M.J. Crozier, – Bozeman: Montana State University, Young Scholars in Writing: Undergraduate Research in Writing and Rhetoric, – 2019. Volume 16, – p. 61.

– Multikulturalizm müsbət, xoş niyyətlərə köklənmiş amaldır. O, ölkənin çiçəklənməsinə istiqamətlənir; münaqişə ocaqlarının sönməsinə çalışır və millətlərin qarşılıqlı əlaqə, inam və etibarını gücləndirir.

– Multikulturalizm xalqlar arasındakı narazılığı azaltmaq məqsədilə istifadə olunan xoşməramlı siyasətdir⁸.

İlk zamanlarda multikulturalizm dedikdə, daha çox müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülürdüsə, daha sonralar müxtəlif mədəniyyətlərlə müxtəlif dillərin birgə əlaqəsi nəzərdə tutulmağa başladı.

Dil dedikdə, biz şəxsi identikliklə mədəniyyətin bir sosial qrupda əks edilən kommunikasiya vasitəsinə başa düşürük. Dil və mədəniyyəti bir-birindən ayırmaq olmaz. Belə ki, ingilis dili tarix boyu digər dillərlə sıx əlaqədə, bəzən isə rəqabətdə olmuş, bəzən də onları inkar etmişdir. Məhz bu gərgin əlaqələr ingilis dilinin formalaşmasına dilin öz daxili amilləri qədər təsir etmişdir. Orta əsrlərdə Britaniya romalıların, anqlo-saksonların, yutların, fransızların və digər tayfaların mədəniyyətlərinin və dillərinin təsiri altında olmuşdur. Belə ki, Roma imperiyası zamanı dilə daxil olan sözlərdən *exit* (çığış), *pedestrian* (piyada), *inch* (ölçü vahidi), *wine* (şərab), *kettle* (çaydan), *belt* (kəmə) və s. misal göstərmək olar. Anqlo-saksonların hakimiyyəti (V-XI əsrlər) dövründə ingilis dilinə gündəlik danışmada istifadə olunan və anqlo-saksonların həyat tərzini əks etdirən söz və ifadələr keçmişdir. Məsələn, *chalk* (təbaşir), *anchor* (lövbər), *camp* (düşərgə), *cheese* (pendir), *chest* (sandıq), *cook* (aşpaz), *copper* (çəlləkçi), *devil* (şeytan), *dish* (qab), *fork* (çəngəl), *gem* (cəvahirat), *inch* (düym, qarış) və s. Və yaxud *Sake and soke* ifadəsi. *Sake and soke* (qəd. ing.: *sacu and socn*). Belə ki, *sake* – mübahisənin mövzusunu, *soke* – işin məhkəmə iclasına göndərmə prosesini ifadə edirdi. *Sake and soke* dedikdə isə, kənd təsərrüfatı münasibətlərində baş verən qanunsuzluqların Ali məhkəmənin həllinə verilməsi nəzərdə tutulur⁹.

Toll and team. Bu ifadə XI əsrdə krallıq tərəfindən anqlo-sakson və anqlo-norman qanunlarına əsasən torpaq sahiblərinə verilən

⁸ <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>

⁹ https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Англосаксонский_период.

imtiyazları ifadə edirdi. *Toll* torpaq sahiblərini başqalarına pul ödənişi etməkdən azad edirdi, eyni zamanda, onların torpaqlarından keçən hər hansı bir məhsul, yaxud heyvan satışı üçün vergi qoymaq hüququ verirdi. *Team* isə, torpağa qanunsuz sahiblənənlərə, qanunsuz torpaq sahələrində ticarət edənlərə qarşı yönəlmiş bir qanun idi.¹⁰

Multikulturalizmin təsiri altında dilin leksik inkişafını nəzərdən keçirən zaman latın dilinin Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantına iki dəfə təsir etməsinin şahidi oluruq. Orta əsrlərdə latın dilinin birinci dəfə ingilis dilinə təsiri VI və VII əsrlərdə xristian dininin Britaniyaya gəlməsi dövrünə aiddir. İkinci dəfə isə, XI-XIII əsrdə normanların Britaniyaya hücumu ilə bağlıdır. Bu zaman dilə keçən sözlər, əsasən mədəniyyət, din, müharibə və gündəlik həyatla bağlı olan sözlər idi. Məsələn: *abbot* (*rahib*), *altar* (*taxt, səcdəgah*), *candle* (*şam*), *clerk* (*mirzə*), *mass* (*kütlə, çoxluq*), *minister* (*din xadimi*), *monk* (*rahib*), *nun* (*rahibə*), *pope* (*papa – Roma papası*), *priest* (*keşiş*), *army* (*ordu*), *artillery* (*artilleriya*), *battle* (*döyüş*), *captain* (*kapitan*), *defense* (*müdafiə*), və s.¹¹ Bundan əlavə müəyyən dövrlərdə skandinav, fransız mənşəli sözlər də ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

“İngilis multikulturalizminin inkişafında ekstralingvistik amillər” adlanan ikinci yarımfəsildə Orta əsrlərdə Britaniyada multikulturalizmin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin oynadığı roldan bəhs edilir.

Məlumdur ki, dilin inkişafı iki istiqamətdə özünü göstərir: ekstralingvistik (dixarici) və intralingvistik (dildaxili)¹². Dildə baş verən dəyişikliklər birbaşa dilin öz daxili amilləri ilə əlaqədar olanda intralingvistik, cəmiyyətin ümumi inkişafı, xalqın tarixi ilə əlaqədar olduqda isə, ekstarlingvistik amillər adlanır. Dildə sözləmə prosesinə təkan verən və mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur. Ekstralingvistik səbəblərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki

¹⁰ Yenə orada.

¹¹ Freeborn, D. From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variations Across Time / D. Freeborn. 1st Edition. – London: Macmillan, – 1992. – p.33.

¹² Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. [3 hissədə] / F.Y. Veysəlli. – Bakı: – I hissə. – 2005. – s.6.

dil əlaqələri kimi amillər daxildir. Ekstralinqvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik, evfemistik ifadəyə canatma olduğu kimi, sözləmə prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir.

Orta əsrlərdə ingilis dilinin Britaniya variantının və multikulturalizminin bu və ya digər səbəbdən formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu böyükdür. Başqa sözlə, Orta əsrlərdə Britaniya coğrafi sərhədləri çərçivəsində baş vermiş bir sıra tarixi hadisələrin təsiri nəticəsində, yəni ekstralinqvistik amillərin təsiri altında ingilis dilinə bir sıra alınma sözlər keçmişdir. Şübhəsiz ki, alınma sözlərin ingilis dilinə daxil olmasının bir səbəbi ekstralinqvistik amillərdən asılı olaraq Orta əsr Britaniya cəmiyyətinə təsir edən yeni mədəniyyət nümunələrinin dildə təcəssümü idisə, digər bir səbəb isə Britaniyaya olan mühacir axını ilə bağlı idi. Britaniyada mühacir həyatına nəzər salarkən, burada mühacirlərin özləri ilə gətirdikləri həm pozitiv, həm də neqativ cəhdlərin və məqamların şahidi oluruq. Mühacirlər özləri ilə yeni peşə sahələri, yeni mədəniyyət nümunələri, yeni anlayışlar və onları ifadə etmək üçün yeni sözlər gətirirdilər. Məsələn, *tailor* – *dərzi*, *butcher* – *qəssab*, *painter* – *rəssam*, *carpenter* – *dülgər*, *joiner* – *dülgər* və s.¹³

York Universitetinin Orta əsrlər tarixi üzrə professoru və eyni zamanda, İngiltərənin Orta əsr nəsr siyasəti və mədəniyyəti üzrə mütəxəssisi Mark Ormrod Orta əsrlərdə Britaniyaya axın edən minlərlə mühacirləri tədqiq etmiş və onun diqqətini mühacirlərin özləri ilə Orta əsr Britaniyasına gətirdikləri mədəniyyət və özəlliklər cəlb etmişdir. O, Orta əsrlərdə Britaniyada mühacir axını tarixini araşdırarkən bu tarixin romalıların işğalı ilə başlayıb anqlo-saksonların, vikinqlərin və normanların işğalı ilə davam edib, daha sonra reformasiya dövründə Avropadan gələn digər mühacirlərlə davam etməsini və nəticədə, bugünkü zəngin mədəniyyətli Britaniyanın yaranmasını qeyd etmişdir¹⁴.

¹³Jespersen, O. Growth and Structure of the English language / O. Jespersen. 2nd Edition Revised. – Leipzig: B.G. Teubner, – 1912. – p.91.

¹⁴Ormrod, M. Moving to Medieval England // – Berkshire: UK., BBC history magazine, – 2013. Vol. 14. №8, – p. 41.

Orta əsrlərdə ekstralingvistik amillərin təsiri altında Anqlo-Norman cəmiyyətinin yaranması iki mədəniyyətin bir-birinə nüfuz edərək zənginləşməsinə və dil müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunu biz ing. *shut* frans. 'close' (bağlamaq), ing. *answer* frans. 'reply' (cavab), ing. *smell* frans. 'odour' (qoxu, iy), ing. *yearly* frans. 'annual' (illik), ing. *stool* frans. 'chair' (stul), ing. *settle* frans. 'couch' (yerləşmək), ing. *kettle* frans. 'pot' (çaydan) kimi ingilis və fransız mənşəli sinonim sözləri semantik baxımdan təhlil etdikdə bir daha şahidi oluruq.

Bir sıra dilçilər Orta əsrlərdə Britaniyanın əsasən, üç dilin və üç mədəniyyətin təsiri altında olması səbəbindən mövcud olan situasiyanı Triqlosiya (Triglossia) adlandırırlar. Belə ki, məhkəmə, mədəniyyət və idarəetmə dili olan anqlo-norman dili ilə yanaşı, latın dili hələ də kilsə və rəsmi yazılarında əhəmiyyətini qoruyub saxlayırdı. Aşağı təbəqə və kəndlilər isə ingilis dilində danışırdılar¹⁵. Orta əsrlərdə mövcud olan Triqlosiya ingilis dilinə bir sıra alınma sözlərin keçməsinə də səbəb olur. Həm triqlosiyanın təsiri, həm də dillərin uzun tarixi qarşılıqlı əlaqəsində sözlərin bir proses kimi və prosesin nəticəsi kimi, dil tarixinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə öz növbəsində yalnız alınan sözün tarixinin öyrənilməsi ilə deyil, eyni zamanda, alınmanın aid olduğu dilin və bu dilin özü ilə gətirdiyi mədəniyyətin tarixinin də öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli və maraqlı bir prosesdir. Buna misal olaraq, *Boxing day* ifadəsini göstərə bilərik. Belə güman etmək olar ki, bu ifadə *boks* idman növü ilə bağlıdır. Lakin təhlil zamanı məlum olur ki, norman tayfalarının adətləri ilə sıx bağlı olan bu ifadə ingilis dilinə normanların istilası zamanı keçmişdir. Belə ki, Orta əsrlərdə normanların Britaniyaya hücumu zamanı onlar limana qoyulmuş qutulara daim pul atırdılar. Bu isə növbəti döyüşə hazırlıq və ya tədarük anlamına gəlirdi. Bəzi mənbələrdə isə qutulara pul əvəzinə silah-sursat yığıldığı da qeyd olunur. Bu gün *Boxing day* ifadəsi britaniyalıların dilində ən çox işlədilən ifadələrdəndir. Lakin, normanlardan fərqli olaraq, bir qədər başqa anlamda. Belə ki, hər il

¹⁵ Freeborn, D. From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variations Across Time / D. Freeborn. 1st Edition. – London: Macmillan, – 1992. – p.60.

Milad bayramı, dekabrın 25-də britaniyalılar ərzaq, pul, paltar və müxtəlif hədiyyələrlə dolu olan qutuları ehtiyacı olanlara verirdilər. Daha sonralar bu adət Amerika, İrlandiya, Şotlandiya və digər xalqlarda da yer aldı¹⁶.

Honeymoon sözü anqlo-sakson mənşəli sözdür. Belə ki, Orta əsrlərdə Britaniyada geniş yayılmış bu sözün çox maraqlı etimologiyası var. Qədim Britaniya adət-ənənəsinə görə gəlinin atası toydan sonra bir ay ərzində kürəkənini yeyə biləcəyi qədər balla təmin etməli idi. Məhz buradan da *honeymoon* sözü yaranmışdır. Müasir dildə isə bu sözün mənası bir qədər dəyişmiş, yeni evlənən cütlük tərəfindən edilən səyahət və ya tətillərinə gəlmişdir.

Gətirilən nümunələr bir daha dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, vəhdətini göstərir. Tarix boyu bu qarşılıqlı əlaqə hər ikisinin inkişafında izlər buraxmışdır. Dil və mədəniyyət yalnız vəhdət halında mövcud olub, inkişaf edə bilər.

Dissertasiyanın **ikinci fəslə** “**Multikulturalizm şəraitində dillərarası əlaqə**” adlanır və iki yarım fəslə bölünür.

“*Multikulturalizm anlayışlarını ifadə edən dil vahidlərinin ingilis dili sistemində rolu*” adlanan birinci yarım fəsilə Britaniyanın Orta əsrlərə xas leksik inkişafına nəzər salınaraq, dillərarası əlaqələrin kökü araşdırılır.

Dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona öz təsirini göstərir və onun müxtəlif sahələrində silinməz izlər qoyur. Dilçilər ingilis dilini qarışıq dil kimi qiymətləndirirlər. Buna səbəb bir çox sözlərin ümumi mənaları eyniyyət kəsb etsə də, tam fərqli köklərə mənsub olmalarıdır. Məsələn, *head-chapter-chief* sözlərini nəzərdən keçirək. Bu üç söz mənaca bir-birlərinə yaxın olsa da, hər biri mənşəcə üç ayrı dilə mənsubdur. *Head* anqlo-sakson mənşəli sözdür (anqlo-sakson mənşəli sözlər konkret predmetləri bildirir). *Chapter* sözü elm və təhsil dili olan latın dilindən keçmişdir. Keçmiş zadəganların gündəlik istifadəsində olan *chief* sözü isə fransız mənşəli sözdür. Bu

¹⁶ Лукьяненко, В. В. Традиции и обычаи Великобритании. Рождество // IV Всероссийский фестиваль науки. XVIII Международная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Наука и образование», [в 5 т] – Томск: Издательство ТГПУ, – 2014. Т. II. – с. 110.

sözlərin semantik təhlili zamanı bir daha aydın olur ki, dilə keçən hər bir vahid aid olduğu mədəniyyəti özündə əks etdirir.

Qeyd etmək istərdik ki, əksər hallarda, tamamilə eyni mənə ifadə edən müxtəlif leksik vahidlər dil sistemində öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bildiyindən nəticədə, ingilis dili sisteminə bir sıra yeni fransız mənşəli sinonimlər daxil oldu. Məsələn, frans. *maternity* – qəd. ing. *motherhood* “*analıq*” sinonimi kimi, *infant-child* “*körpə, uşaq*”, *amity-friendship* “*dostluq*”, *battle-fight* “*döyüş*”, *liberty-freedom* “*azadlıq*” sinonim sıralarını göstərmək olar. Hətta bu gün anqlo-sakson və normand fransız dubletlərinin birləşməsindən yaranan birləşmələr dil daşıyıcıları tərəfindən geniş istifadə olunur (*law and order* “*qanun və qayda*”, *love and cherish* “*sevgi və əzizlənmək*”, *lord and master* “*ağa və sahib*”)¹⁷.

Multikultural yaşayış tərzii yalnız dildə yeni sinonimlərin, yeni frazeoloji birləşmələrin, deyimlərin meydana gəlməsinə təsir etməmiş, eyni zamanda, sözlərin yazılışına və hərfi tərkibinin dəyişməsinə də böyük təsir etmişdir. Təbii olaraq, bütün bunlar, müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan insanların müxtəlif tələffüz formaları ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Məsələn, fransız yazıçıları fransız dilinin təsiri altında, fransız tələffüzünə uyğunlaşdırmaq üçün “*cw*”, “*sc*” və “*c*” qrafemlərini “*qu*”, “*sh*” və “*ch*” qrafemləri ilə əvəzləmişlər. “*cwen*” sözü “*queen*”, “*scip*” sözü “*ship*” və “*scolde*” sözü “*should*” şəklində yazılır. Eyni zamanda, qədim ingilis “*hw*” qrafemləri “*wh*” qrafemləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu dəyişmənin səbəbi isə “*ch*” və “*th*” qrafemləri ilə uyğunluq təşkil etməsi olmuşdur. Baxmayaraq ki, tələffüz zamanı “*wh*” qrafemləri ilə başlayan sözlər xüsusi aspirasiya ilə tələffüz olunurdu, *hwaer* – *where* sözü ilə, *hwaenne* – *when* sözü ilə və *hwil* – *while* sözü ilə əvəz olundu. Hətta heç bir səbəb olmadan “*h*” qrafemi ilə başlayan sözlərə “*w*” əlavə edildi (*hal* – *whole* sözünə çevrildi). Digər maraqlı hal isə, “*hwo*” sözünün “*who*” olmasıdır ki, burada “*w*” ümumiyyətlə, tələffüz olunmur. Skandinav dilinin təsiri altında qədim ingilis sözləri olan *dag*, *gerd*, *gear* və s. kimi bir sıra sözlərdə “*g*” qrafemi “*y*” qrafemi ilə əvəz olunmuşdur (*dag* – *day* (gün), *gerd*

¹⁷ Jespersen, O. Growth and Structure of the English language / O.Jespersen. 2nd Edition Revised. – Leipzig: B.G. Teubner, – 1912. – p.99.

– *yard (həyət), gear – year (il)*).¹⁸ Göründüyü kimi, bu cür multikultural fonda baş verən dəyişikliklər ingilis dili sistemində kök salaraq möhkəmlənmişdir.

Multikultural anlayışlar qədim zamanlardan etibarən Britaniyanın dil sistemində xüsusi yer tutmuşdur ki, bunu ən açıq şəkildə elə ölkənin öz adında görmək olur. “*Britaniya*” kelt mənşəli söz olub *birth* “*rənglənmiş*” sözündən meydana gəlmişdir¹⁹. Həqiqətən də, salnamələrdə keltlərin müharibəyə və ya ova gedən zaman üzlərini və bədənlərini müxtəlif boyalarla rəngləmələri barədə qeydlərə rast gəlmək olur.

Məlumdur ki, istənilən atalar sözləri, şeirlər, əfsanə və əsətlər və müxtəlif bədii əsərlər aid olduğu xalqın tarixi irsini özündə əks etdirir. Bunun ən bariz nümunəsi C.Çoserin əsərləridir. C.Çoserin əsərlərini oxuyan zaman onların anqlo-norman cəmiyyətinin və eyni zamanda, fransız mədəniyyətinin təsiri altında yazıldığı bir daha aydın olur. Belə ki, “*Kənterberi hekayələri*” (“*Canterbury Tales*”) əsərinin Proloqundan başlayaraq, “*Riv nağılı*” (“*The Reeve’s tale*”), “*Əfv edənin nağılı*” (“*The Pardoner’s tale*”), “*Qanun adamının nağılı*” (“*The Man of Law’s tale*”) hekayələrinin qəhrəmanları o zaman multikultural Britaniya cəmiyyətinə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirirdilər. Xüsusən də, “*Kənterberi hekayələri*” əsərində xristian dininin Orta əsr Britaniya həyatına necə təsir etməsi ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır²⁰. Fransız mədəniyyəti və fransız dili əsərdə o qədər əhəmiyyətli yer tutur ki, o elementlərin heç biri

¹⁸ <https://dustindortch.com/2015/05/16/old-english-introduction-and-the-shift-from-g-to-y/>

¹⁹ The English Cyclopaedia: A New Dictionary Of Universal Knowledge. Geography: [in 4 vol.] [Electronic resource] / by Charles Knight. – 1st Edition. – London: Bradbury & Evans, – Vol. 2, – 1854.

[https://books.google.az/books?id=LnYyQAAMAAJ&pg=PA149&lpg=PA149&dq=it+from+a+celtic+word+british+,%27or+%27+brit,%27+\(+painted,+Camden+\)&source=bl&ots=o5jMroGUbf&sig=ACfU3U33me9wv8YfJAgOCkv37LDasqrFCg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiJu8HwmtD2AhVwRfEDHVikAjYQ6AF6BAgiEAM#v=onepage&q=it%20from%20a%20celtic%20word%20british%20%2C'o r%20%20brit%2C'%20\(%20painted%2C%20Camden%20\)&f=false](https://books.google.az/books?id=LnYyQAAMAAJ&pg=PA149&lpg=PA149&dq=it+from+a+celtic+word+british+,%27or+%27+brit,%27+(+painted,+Camden+)&source=bl&ots=o5jMroGUbf&sig=ACfU3U33me9wv8YfJAgOCkv37LDasqrFCg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiJu8HwmtD2AhVwRfEDHVikAjYQ6AF6BAgiEAM#v=onepage&q=it%20from%20a%20celtic%20word%20british%20%2C'o r%20%20brit%2C'%20(%20painted%2C%20Camden%20)&f=false)

²⁰ Freeborn, D. From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variations Across Time / D. Freeborn. 1st Edition. – London: Macmillan, – 1992. – p.90.

əsərdən çıxarılıb başqa dilə və mədəniyyətə xas ünsürlərlə əvəz edilə bilməz. Xüsusən, bu əsərlər arasında “*Bayquş və Bülbül*” (“*The Owl and the Nightingale*”) poemasını qeyd etmək olar. XII-XIII əsrdə yazılmış bu poemada Britaniya mədəniyyətinin, musiqisinin, həyat tərzinin ətraflı şərhi verilmişdir. Burada əsasən, ingilis ədəbiyyatı nümunələri ilə fransız ədəbiyyatı nümunələri qarşılaşdırılır. Bu əsər ingilis ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən biridir. Məhz bu əsəri təhlil edən zaman XII-XIII əsr Britaniya mədəniyyətində fransız mədəniyyətinin aparıcı mövqe tutduğunu, fransız dilinin Orta əsr Britaniya ingilis dilinə güclü təsirinin bir daha şahidi olur.

Eyni zamanda, Con Vayklifin adını da qeyd etmək istərdik. Con Vayklifin “*İncil*” (“*The Bible*”) adlanan əsəri Orta əsrlərdə kilsə tərəfindən məlum olmayan səbəblər üzündən qadağan olunmuşdur. Bu əsərdə müəllif fransız, latın, ərəb, skandinav mənşəli bir sıra sözlərdən: *barbarian* – vəhşi, *barbar*; *birthday* – ad günü, *canopy* – çardaq, örtük; *child-bearing* – uşaq dünyaya gətirmək; *communication* – ünsiyyət; *cradle* – beşik; *crime* – cinayət; *dishonour* – şərəfsizlik; *emperor* – imperator; *envy* – paxıllıq; *godly* – ilahi; *graven* – oyma; *humanity* – insanlıq; *glory* – şöhrət; *injury* – yara; *justice* – ədalət; *lecher* – alçaq; *madness* – dəlilik; *mountainous* – dağlıq; *multitude* – çoxluq və eyni zamanda, *an eye for an eye, a tooth for a tooth* – dişə diş, gözə göz; *woe is me* – yazıq mən kimi bir sıra birləşmələrdən istifadə etmişdir²¹. Zaman keçdikcə bu multikultural sözlər dil sistemində özünəməxsus yer tutmuşdur.

“Multikulturalizm səciyyəli anlayışların dil müxtəlifliyinə təsiri” adlanan ikinci yarımfəsildə dil və mədəniyyət arasında daim çox mürəkkəb bir əlaqənin olmasından bəhs edilir. Onlar bir-birlərinin təsiri altında inkişaf edirlər. Hər hansı birində baş verən dəyişiklik birbaşa digərinə təsir edir. Mədəniyyətin başlanğıcı dilin yarandığı gündən başlanır, birinin zənginliyi digərinin inkişafını şərtləndirir.

Orta əsrlərdə dil müxtəlifliyindən bəhs edən zaman sadəcə, normanların Britaniyaya hücumundan sonra fransız dilinin Britaniyanın həyatında oynadığı əhəmiyyətli rol kimi və XIV əsrdən başlayaraq Britaniyanın doğma dilinin ingilis dilinin rəsmi olaraq

²¹ https://www.thehistoryofenglish.com/history_middle.html#Top.

qəbul edilib bütün rəsmi sənədlərin bu dildə yazılması tarixi zamanından bəhs edilir. Lakin bu dövr arasında Orta əsr Britaniyasında dil müxtəlifliyi ilə bağlı olan mürəkkəb və çətin vəziyyət nəzərə alınmır. Dil müxtəlifliyinə yalnız sinif və siyasət baxımından yanaşaraq onun multikulturalizmin formalaşmasında oynadığı rolunu inkar etmək düzgün deyil.

Qeyd edildiyi kimi, Britaniya multikulturalizmi yalnız yerli dil vahidlərinin deyil, eyni zamanda, digər dillərin təsiri ilə formalaşmış və dəyişmişdir. İngilis dilində multikulturalizmin leksik inkişaf dinamikasını izləmək, bu dildə onun leksikasının mənzərəsini canlandırmaq üçün tarixən bu dilə hansı dillərdən daha çox leksik vahidlərin keçib işlənməsinə nəzər yetirmək vacib sayılır. Hər bir sözün yaranması üçün müəyyən ehtiyacın olması bu şərtlər sırasına daxildir. Məsələn, *Beautiful* sözü fransız mənşəli olub, fransızların dəbdəbəli, zövqlü geyim tərzlərini əks etdirir. *Interview* fransız mənşəli olub, üzbəüz söhbət etmək, hər hansı məsələni göz-gözə həll etmək mənasında işlənmişdir. Bu da fransızların Orta əsrlərdə bir çox məsələləri üzbəüz həll etmək adəti ilə birbaşa bağlı olmuşdur. *Sincere* sözü səmimi, təmizqəlblilik mənasında işlənir. Bu söz maraqlı köklərə malikdir. Belə ki, tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, bu söz öz mənşəyini Roma mərmər ocaqlarından götürür. O zamanlarda bəzi daş yonanlar mərmərin qüsurluğunu örtmək üçün mumlardan istifadə edirdilər. Bir müddətdən sonra bu, aşkar olunduqda qanun pozuntusu hesab edildi və Roma imperiyasında bütün mərmərlərin “*sine cera*” və ya “*sincerus*” – mumsuz hazırlanması qərarı qəbul edildi. Beləliklə də, düzgünlük, səmimiyyət ifadə edən anlayış meydana gəldi.

Orta əsr ingilis sözü olan *gift* ismi *hədiyyə* mənasında deyil, *evlənmə zamanı gəlinə ödənilən başlıq* mənasında işlənmişdir. Skandinav dilində isə *hədiyyə* mənasında işləndiyində sözün öz əsl mənasına təsir edərək yeni məna almışdır. Skandinav dilində, eyni zamanda, qədim ingilis sözləri olan *bread* (orta ingilis dilində *çörək dilimi*), *dream* (orta ingilis dilində *sevinc*), *holm* (orta ingilis dilində *okean, dəniz*), *plough* (orta ingilis dilində *torpaq ölçüsü*) və s. sözlərdə yeni mənalar almışdır²².

²² Məhərrəmov, N.Ç. Qloballaşma dövründə multikulturalizmin dilə təsiri // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2020. Cild 11, №3, – s.6

Digər bir misal ticarət əlaqələri zamanı Britaniyaya gətirilən bir sıra yeni ədviyyatların adları ilə bağlıdır. Xüsusən, XIII əsrdə Şimali İtaliyadan dəniz yolu vasitəsilə gətirilən ədviyyatları göstərmək olar ki, onlar əksərən ərəb mənşəli olmuşlar. *Cumin* və ya *caraway* (*kimyon* və ya *cirə*) sözləri XIII əsrdə ərəbcədən olan *karawya* sözündən alınmışdır. *Cumin* sözünün etimoloji təhlilindən bizə məlum olur ki, bu söz ilk dəfə 897-ci ildə meydana gəlmiş və İvrit dilindəki *kammôn* ilə ərəb dilindəki *kammûn* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Eyni zamanda, XII əsrdə fransızlar tərəfindən gətirilən *saffron* (*zəfəran*) ədviyyatının adı (ərəb dilində *za'farān*, fransız dilində *safran*), ərəb mənşəli sözdür.

Dil və multikulturalizmin sıx əlaqəsinin bariz nümunəsi olan atalar sözləri və deyimlər də aid olduğu dilin unikal xüsusiyyətlərini və xalqın dünyaya baxışını, tarixini, yaşayış tərzini, ənənələrini özündə əks etdirir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də atalar sözlərinə dil daşıyıcısı da deyirlər. Misal olaraq aşağıdakı atalar sözlərinə nəzər yetirək:

A bonny bride soon buskit and a short horse is soon wispit.

A toom purse makes a blate merchant.

Never make toom rusie.

A wight man never wanted a weapon

Better sit and rue than flit and rue

*Hall binks are sliddery*²³.

Burada *buskit* (*geyinmək, hazırlanmaq*), *wispit* (*bəzənmək*), *toom* (*boş*), *blate* (*utandırmaq*), *toom rusie* (*boş yerə lovğalanmaq*), *wight* (*qoçaq, cəsur*), *flit* (*evi dəyişmək, alt – üst etmək*), *binks* (*skamya*) kimi söz və ifadələr məhz skandinav mənşəli sözlərdir. Bu sözlər Orta əsrlərdə skandinav dialektlərindən ingilis leksikasına daxil olmuş və əsasən, Şimali Umbriyada işlənmişdir. Lakin tədricən gündəlik işlənmədən çıxsada məhz bu cür deyimlərin tərkibində qorunub saxlanmış, Orta əsr dünyagörüşünün, mədəniyyətinin bir qismini nəsil-dən-nəslə ötürülməsində vasitəçi olmuşdur.

Bir daha bizə aydın olur ki, Orta əsr Britaniya mədəniyyəti və dili müxtəlif səbəblər, üsullar və yollar vasitəsilə dəyişmiş və

²³ <https://www.electricscotland.com/culture/features/scots/sayings.htm>

zənginləşmişdir. Britaniya cəmiyyətinin həyatına daxil olan hər bir yeni mədəniyyət, multikultural anlayış orta əsrlərdə dil müxtəlifliyinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsil “İngilis multikulturalizmini ifadə edən terminlərin coğrafi şəraitdə representasiyası”** adlanır və iki yarımfəslə bölünür.

“Linqvokulturologiya ilə bağlı terminlərin funksional xüsusiyyətləri” adlanan birinci yarımfəsildə adından göründüyü kimi linqvokulturologiyanın, linqvistika ilə mədəniyyətin əlaqəsini öyrənərək, onların bir-birlərinə təsir dairəsindən, bir-birlərini zənginləşdirmə üsullarından bəhs olunur.

Linqvokulturologiya termini XX əsrin sonlarında V.N.Teliya, V.Vorobyova, V.A.Maslova, Y.S.Stepanovun əsərlərində meydana çıxmışdır. Linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini linqvistik və qeyri-linqvistik baxımdan vahid şəkildə araşdırır. Başqa sözlə, burada dil, sadəcə, kommunikasiya vasitəsi kimi nəzərdən keçirilmir, mədəniyyətlərin dərk edilməsini, yeni nəsələ ötürülməsini əsas, aparıcı bir vasitə kimi araşdırılır. Dil və mədəniyyət vahid bir sistem kimi öyrənilir.

Orta əsrlərdə Britaniyada ədəbiyyat nümunələrinin bəzən ingilis və fransız, bəzən isə ingilis və latın dillərində yazılması, eyni zamanda, Britaniyanın uzun müddət alman tayfalarının və fransızların hakimiyyəti altında olmaları belə bir sualı ortaya çıxardır ki, iki fərqli dildə danışan cəmiyyət nümayəndələri və yaxud digər bir dilin uzun müddət təsirinə məruz qalan xalq hansı dildə düşünür, o, dünyanı öz dilləri vasitəsilə, yoxsa təsirinə məruz qaldıqları digər dil vasitəsilə qavrayır?

Bu sualı cavablandırmaq bir qədər çətin olsa da, Qustav Le Bon bu suala qismən belə cavab vermişdir: *“Xalqlar öz sivilizasiyasının elementlərini dəyişir, yeni din, dil, təsisatlar qəbul edirlər... bütün bu zahiri dəyişiklikləri yaxından öyrəndikdə, dərhal görürsən ki, bu sözlərin arxasındakı mətləblər yaşayır və dəyişikliyə çox yavaş uğrayır... hətta yazı sayəsində dil möhkəmlənəndə də, o bir xalqdan başqasına keçirsə, mütləq dəyişir”*²⁴.

²⁴ Le Bon G. Kütlə psixologiyası. / Le Bon G. Tərcümə edən: Qardaşxan Əzizxanlı. – Bakı: Zəkioglu, – 2006. – s. 86.

Deməli, söz daxil olduğu dilin qayda-qanunlarını tabe olduqdan sonra onun semantikasında baş verən dəyişikliklər daxil olduğu xalqın dünyagörüşü, təfəkkürü ilə də sıx bağlıdır. “*Başqa sözlə, dildəki spontan dəyişikliklər də məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir*”²⁵.

Bildiyimiz kimi, hər bir dil aid olduğu xalqın tarixini, mədəniyyətini əks etdirir. Hər bir xalq dünyanı öz dilində dərk edir. Lakin eyni zamanda təsiri altında olduğu dil də onun dünyagörüşünün formalaşmasına müəyyən qədər təsir edir. Bu təsir də öz növbəsində mədəniyyətdə əks olunur. Məsələn, *a nest egg* ifadəsi skandinaviya tayfalarından ingilis dilinə keçmişdir. Belə ki, skandinavlar hindən yumurtaları yığan zaman bir yumurtanı saxlayırdılar. Onlardan soruşanda niyə məhz bir yumurtanı saxlayırsız? Onlar, məhsuldarlıq artsın deyə cavabını verirdilər. Məhz bu idiom hazırda “*gələcək üçün sərmayə*” anlamında işlənir²⁶.

Düzgün kommunikasiya qurmaq üçün sadəcə, dil bilmək kifayət etmir, belə ki, eyni zamanda, eyni dünyagörüşünə də sahib olmaq lazımdır. Lakin, qeyd etmək istərdik ki, hətta ikidillilik şəraitində belə, müxtəlif xalq nümayəndələri eyni dünyagörüşünə sahib olmur. Məhz bu səbəbdən, müəyyən frazeoloji və idiomatik birləşmələri anlamaq üçün köməyimizə linqvokulturoloji lüğətlər gəlir. Dil vahidləri müəyyən tarixi dövrlərə aid mədəni elementləri özündə əks etdirir, onların birbaşa tərcüməsi olmur. Məsələn, *by hook or by crook* ifadəsi XIV əsrə aiddir. İlk dəfə bu ifadəyə Con Vayklifin əsərində rast gəlirik. Azərbaycan dilinə *tez olsun pis olsun* və ya *yalan-doğru* şəklində tərcümə olunur. Digər bir ifadəyə nəzər yetirək: *hue and cry*. Bu ifadə fransız mədəniyyətinin Britaniyaya təsiri zamanı meydana gəlmişdir. Belə ki, 1285-ci ildə kral Edvardın qəbul etdiyi *The Statue Winchester* qanununa²⁷ əsasən, çöldə hər hansı bir cinayət hadisəsi baş verərsə, bu cinayəti gören, şahidi olan hər bir kəs möhkəmdən qışqırıb ağlamalı idi. Bununla da, yerli əhali

²⁵ Rəcəbli, Ə.Ə. Sosioliqviştika / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.346.

²⁶ Məhərrəmov, N.Ç. Qloballaşma dövründə multikulturalizmin dilə təsiri // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2020. Cild 11, №3, – s.5

²⁷ <https://study.com/academy/lesson/hue-and-cry-in-medieval-england-definition-meaning-lesson.html>

baş verən cinayətin üstünün açılmasında hüquq-mühafizə orqanlarına kömək etmiş olurdu.

Heithen sözü skandinav tayfalarının Britaniya hücumu zamanı dilə daxil olmuşdur, skandinav inanclarını özündə əks etdirir. Mənası *bütpərəstdir*. Skandinavlar, bildiyimiz kimi, çox tanrılığa inanırdılar.

Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, ingilis dilinin Britaniya variantının leksikası səlib yürüşləri və tacirlərin şərqdə və qərbdə olan ticarəti sayəsində fransız dili vasitəsilə ərəb mədəniyyətindən də bəhrələnmişdir. Bu təsirə baxmayaraq, Orta əsr ingilis və ispan dilləri arasında leksik əlaqə kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu da, öz növbəsində, onların birbaşa deyil, məhz digər dillər vasitəsilə bir-birinə təsir etməsi və Orta əsr kontekstində alınma sözlərin araşdırılması ilə bağlı yaranan problemlərlə əlaqədardır.

Misal olaraq, *barbican* sözü 1300-cü illərdə Britaniya leksikasına qəd. frans. sözü olan *barbican* şəklində gəlmişdir. Əslində isə bu söz ərəb və ya fars mənşəli olan *barbakh/barbar* + *khanahs* özüdür (şəhəri və ya sarayı müdafiə etmək üçün mövcud olan bir cüt qala)²⁸.

Eyni ilə, ticarətə aid olan *average* sözündə Orta əsr Britaniya leksikasına, təxminən, 1200-cü illərdə qədim fransız sözü *avarie* şəklində keçmişdir, təhlil zamanı isə, bu sözün əslində ərəb mənşəli *awāriyah* sözü olduğu müəyyən olur. Əvvəlcə bu söz italyan leksikasına *avaria* şəklində keçmiş, daha sonra fransız dilinə və sonda ingilis dilinə gəlmişdir. Məlumdur ki, hər bir söz keçdiyi dilin leksik və semantik qanunlarına tabe olur və bu zaman onun mənasında müəyyən daralmalar və genişlənmələr baş verir. Bu prosesi *average* sözündə daha aydın müşahidə edə bilərik. Belə ki, *average* sözünün ilkin mənası *gəmidə daşınılan zədələnmiş mal* kimi anlaşılırdısa, daha sonra mənası müəyyən qədər dəyişmiş, *daşınılan mallardan tutulmuş vergi* mənasında anlaşılmış və hazırda *ortalama* mənasını ifadə edir²⁹.

²⁸ Məhərrəmov, N.Ç. Orta əsr ingilis dilinin formalaşmasında üç mədəniyyətin roluna dair // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2019. IX cild, №1, – s.131

²⁹ Məhərrəmov, N.Ç. Orta əsr ingilis dilinin formalaşmasında üç mədəniyyətin roluna dair // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2019. IX cild, №1, – s.131

Alchemy sözü ingilis dili leksikasına ərəb dilindən keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *alchemy* ərəb dilində olan *al-* kimya sözündəndir və demək olar ki, dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Eyni zamanda, ingilis dili leksikasına *alkali* və *almanac* sözləri də daxil olmuşdur. Semantik təhlil zamanı sözlərdəki *al-* hecasının *al-* ərəb müəyyənlik artıqlından alındığını müşahidə edirik. *Alkali* sözü *al-qili* (qələvi salyana bitkilərinin külləri) ərəb sözündən alınmışdır. *Almanac* sözü isə ərəb dilində iqlim anlamına gələn və astronomiya elmində istifadə edilən *al – mankh* sözündəndir.

Cefri Çoser ərəb dilindən alınan iyirmi dörd sözdən istifadə edən ilk yazıçı olmuşdur. Bu isə onun Orta əsr elm və fəlsəfəsinə olan marağından irəli gəmişdir. “The Book of the Duchess” poemasında Cefri Çoser şahmat oyunundan danışmış və ilk dəfə burada *fers* sözündən istifadə etmişdir:

At the ches with me she gan to pleye;
With hir false draughtes dyvers
She stal on me and tok my fers
And whan I sawgh my fers awaye
*Allas, I kouthe no lenger playe*³⁰.

Qeyd etdiyimiz kimi, Çoser əsərlərində poetikliyi gücləndirmək məqsədilə ərəb mənşəli sözlərdən istifadə etmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə də şahmat oyunu məhz poetiklik məqsədilə işlənmişdir. *Checkmate* sözü ərəb və fars mənşəli olan *şah mat* sözündən gəlmişdir, *kral öldü* anlamında işlənmişdir. *Fers* sözü ərəb mənşəli *firzan* (*ağıllı insan*) sözündən alınmışdır. Çoserin *chessmate* və *fers* kimi sözləri işlətməsi Orta əsrlərdə tədricən ərəb mədəniyyətinin ingilis dilinin Britaniya varinatının leksikasına və mədəniyyətinə təsir etməsinə nümunədir.

Fars dilindən sözlər isə, XII əsrdən başlayaraq alınmağa başlayır, dildə və mədəniyyətdə öz izlərini buraxır. Fars sözləri fransız dili vasitəsilə dilə keçmişdir. Bu sözlərə misal olaraq *tiger* (iti mənasında işlənilib), *scarlet* (bahalı paltar anlamında işlənilib), *azure* (mavi boya) və latın dili vasitəsilə keçən sözlərə isə *arsenic*, *salamander* sözlərini misal göstərmək olar.

³⁰ <http://homes.chass.utoronto.ca/~cpercycourses/6361Wilson.htm>.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Orta əsr Britaniya multikulturalizmi birbaşa əlaqədə olduğu mədəniyyət və dillərlə yanaşı, onların vasitəsilə ikinci və üçüncü dillərin və mədəniyyətlərin təsirindən də bəhrələnmişdir. Bu bir daha Orta əsr Britaniya mədəniyyəti və dilinin nə qədər zəngin olduğunu göstərir.

“Linqvoölkəşünaslıqla bağlı terminlərin funksional xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarımfəsildə adından da göründüyü kimi, Orta əsrlərdə Britaniyada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması linqvoölkəşünaslıq istiqamətində aparılır.

Linqvoölkəşünaslıq məhz hər bir xalqın mədəni xüsusiyyətlərini daha aydın ifadə edən dil vahidlərini araşdırır. Hər iki elm sahəsi dil və mədəniyyətin bir-birinə təsir üsullarına müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq, dil vahidlərinin leksik inkişafını, onların semantikasında baş verən dəyişmələrin tarixi inkişaf yollarını, multikultural terminlərin dil sistemində rolunu, dil vahidlərinin leksik inkişafında müxtəlifliklərin araşdırılması kimi bir sıra vacib məsələlərə toxunur.

Bəşəriyyətin mədəni tarixinə nəzər yetirdikdə, hər bir xalqın mədəni irsinin müxtəlifliklərlə zəngin olduğunu görürük. Bəzi mədəniyyətlərdə bu müxtəliflik gözə çarpandır, bəzilərinə isə, nisbətən azdır. Başqa sözlə, heç bir mədəniyyət təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilməz. Mədəniyyətlərin mübadiləsi anlayışı və prosesi mədəniyyət tarixçilərinin daim diqqətini cəlb etmişdir.

“Multikulturalizmin Britaniya modelinin uzun və müvəffəqiyyətli bir tarixi vardır. O, nə XX əsrin sonlarının məhsulu, nə də siyasətçilərlə tərəfindən bizə tətbiq olunan yeni bir manevidir”³¹.

Bir sıra xalqlar və tayfalar Britaniya multikulturalizminin və ingilis dilinin yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Bu təsir alman tayfalarının hücumları ilə başlamış (VIII əsrdən başlayaraq onlar özlərini anqlo-saksonlar kimi adlandırmışlar), daha sonra bu proses vikinqlərin hücumu və fransızların hücumu ilə davam etmişdir. Burada yaşayan xalqların həyat tərzləri, bir növ, Britaniya tarixinin güzgüsü rolunu oynayır.

³¹ <https://www.president.az/articles/16703>

Uzun və pozitiv tarixə malik olan multikulturalizmin Britaniya modeli – zəngin mədəni irs bizə ədəbiyyatlar vasitəsilə gəlib çatır. Məhz bu ədəbiyyat nümunələrinin təhlili bizə mədəniyyətin keçdiyi inkişaf yolu, bu zamanı necə dəyişdiyi, zənginləşdiyi və hansı mədəniyyətlərin təsiri altında olduğu haqqında geniş məlumat verir.

Orta əsr Britaniya ədəbiyyatlarına nəzər saldıqda Britaniyanın necə multikultural ölkə olduğunu daha aydın görmək olur. Buna misal olaraq orta əsr yazıçısı Uilyam Nyubruqun “*Vulpitin Yaşıl Uşaqları*” (“*Green Children of Woolpit*”) əsəri diqqəti cəlb edir. Bu əsərdə Orta əsr krallığının müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan xalqların birləşməsinə əks etdirməsi daha aydın sezmək olur. Müəllif XII əsr Britaniya əhalisinin mədəni müxtəlifliyini əks etdirmişdir³².

XIII əsrdə yaşamış tarixçi və keşiş Coselin of Breyklondun “*Müqəddəs Edmund Bəri abbatlığının xronikası*” (“*Chronicle of the Abbey of Bury St. Edmunds*”) əsərinə nəzər yetirsək Orta əsr insanının özündə üç mədəniyyəti əxz etdiyini görə bilərik. Joselin latın dilində yazdığı əsərinin qəhrəmanı olan Abbot Sampton haqqında bunları deyir:

Latın dilində: “*Homo erat eloquens, Gallice et Latine, magis rationi dicendorum quam ornatui uerborum innitens. Scripturam Anglice scriptam legere nouit elegantissime, et Anglaice sermocinare solebat populo, et secundum linguam Norfolchie, ubi natus et nutritus erat, unde et pulpitem iussit fieri in ecclesia et ad utilitatem audiencium et ad decorem ecclesie.*”³³

Azərbaycan dilində: “*O, həm fransız, həm də ingiliscə səlis danışır, dediklərinin mənasını ifadəsindən daha çox fikir verirdi. O, ingilis dilində mükəmməl oxuyur, və doğulduğu Norfolkda danışdığı dildə ingilis dilinə insanlara təbliğ edirdi*”.

Əsərdən verilən bu qısa parçadan aydın olur ki, əsərin qəhrəmanı iki dil bilir və onlardan məharətlə istifadə edirdi və bu onu dövrünün ən mədəni və savadlı insanı edirdi.

³² Cohen, J.J. Cultural Diversity in the British Middle Ages: Archipelago, Island, England. / J.J. Cohen. – US: The Palgrave Macmillan, – 2008. – p.75

³³ Alaric, H. Interfaces between Language and Culture in Medieval England. / H.Alaric, O.Timofeeva, A.Kiricsi, B.Fox – BRILL, – 2010. – p.157.

Hətta Orta əsrlərdə Britaniyanın üç dilin təsiri altında olması ilə bağlı bəzi siyasi faktlara da rast gəlirik. Belə ki, araşdırmalar zamanı Metyu Parisin İngiltərə səfirliyinin işi ilə bağlı bir rəvayətlə rastlaşdıq. Orta əsrlərdə Mərakeş Əmiri Emir Murmelius Britaniya kralı Con Ləklənddən onun idarəçiliyi altında olan krallığın ərazisi və əhalisi haqqında hesabat istəyir. Bu zaman səfirliyin nümayəndəsi Tomas Herdintun lovğalanaraq qeyd edir ki, Con idarə etdiyi xalq üç dildə təhsil alır: Latın, Fransız və İngilis (anqlo-sakson)³⁴.

İqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş vermiş dəyişiklik dilin leksikasına da çox böyük təsir edirdi. Bu haqda T.R.Yaqubova qeyd edir: “*İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır*”³⁵. Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə, dilin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır. Belə ki, yalnız XIII əsrdə fransız dilindən ingilis dilinə on min söz keçmişdir və onların çoxu isimlərdir. Bəzən ingilis dilinə keçən sözün dildə ekvivalenti olurdu. Bu zaman ya yeni söz mövcud olan sözü tamamilə əvəz edir, bəzi hallarda isə onların hər ikisi müəyyən dərəcədə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq dilin leksikasında qalırdı. Misal olaraq, *beautiful* sözü *wlitig*, *place* sözü isə *stow* sözünü əvəz etmişdir. İkinci hala misal olaraq isə, *house* (dildə artıq mövcud olan) və *mansion* (fransız), *hearty* (dildə artıq mövcud olan) və *cardial* (fransız) sözlərini göstərmək olar ki, hər ikisi ingilis dili leksikasında öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün L.Krisin dörd meyar irəli sürür:

- 1) alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı;
- 2) alınan sözün müəyyən meyarlara uyğunluğu;

³⁴ Taylor, N.M. Pel rei sui engles e normans: Multicultural Medieval England vis-à-vis France and Gascony: [Electronic resource] / Plymouth Medieval Forum XX, Session 1, Group 5 “Literary Themes I”. – Plymouth, NH, April 16, 1999.

URL:https://www.academia.edu/11786504/England_and_Medieval_Multiculturalism

³⁵ Yaqubova, T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar / T.R.Yaqubova. – Bakı: MBM, – 2008. – s.3.

3) alınan sözün semantik cəhətdən sərbəstliyi;

4) ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması³⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, “*England*” sözü də alınmadır, anqlo sakson mənşəli sözdür. Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, anqların Britaniyaya hücumu və məskunlaşması zamanı onların yaşadıkları yeri “*Angle – race*” adlandırırdılar. Daha sonralar anqların məskunlaşdıqları yeri göstərmək istəyən zaman “*Englaland*” sözündən istifadə edilirdi. Zaman keçdikcə dildə alınan və ya müəyyən bir ehtiyac nəticəsində yaranan bir sıra sözlər kimi, “*Englaland*” sözündə də müəyyən dəyişikliklər baş vermiş və o, hazırkı “*England*” kimi formalaşmışdır³⁷.

Beləliklə, multikultural dəyərlərin qorunması zamanın tələbidir. Məhz Orta əsr linqvistik müxtəlifliyini təhlil etmədən, onun yaranma mənbələri, səbəbləri, üsul və yollarını araşdırmadan Orta əsr Britaniya multikulturalizminin formalaşmasını müəyyən etmək mümkün deyildir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir.

1. Dildə yeni sözlərin yaranması nominasiya prosesini və onun nəticələrini təmin etməklə, insanın dərk etmə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Söz yaradıcılığı həm də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin və nitq hissələri arasında əlaqələrin yaradılmasının əsas vasitələrindən biridir.

2. Sözləmə prosesi derivasiya prosesində düzəltmə sözlərin modelləşməsi xüsusiyyətlərini təsvir edir, bu prosesi daimilik, qeyri-daimilik, produktiv, qeyri-produktivlik baxımından səciyyəvidir, morfemlərin uyuşmasını və onların morfoloji dəyişmələrini göstərir, fonetik, morfoloji, semantik və pragmatik məhdudiyətləri ifadə edir. Tədqiqata cəlb olunmuş sözlərin leksik-semantik baxımdan təhlili zamanı aydın olur ki, Orta əsrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibində

³⁶ Крысин, Л.П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике / Л.П.Крысин. – Москва: Языки славянской культуры (ЯСК), – 2004. – с.50.

³⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/England>.

sözlərin sayı az, mənası isə polisemantik olmuşdur. Lakin alınmalar sayəsində çoxalmağa başlamışdır.

Dilə daxil olan sözlər ingilis dilinin qayda-qanunlarına tabe olmuş, nəticədə, bəzi sözlərin semantik mənasında genişlənmə, bəzilərində daralmalar baş vermişdir.

Orta əsrlərdə Britaniyada sözlərin səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

a) elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni sahələrin adlarını bildirmək üçün leksik vahidlər olmadıqda;

b) dilin daxili imkanları hesabına müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda (başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınır);

c) reseptor dildə müsbət və ya mənfi konnotasiyanın ifadəsi üçün ekvivalent leksik vahid olmadıqda (həm də psixoloji amillərlə şərtlənir);

d) ümumi danışiq dilində istifadəsi daha rahat olan leksik vahidlər. Bura daha asan tələffüz olunan, qısalığı, etimologiyasının şəffaflığı, semantikasının konkretliyi ilə seçilən alınma leksemlər də daxil edilir (əsasən, skandinav dilindən alınan leksik vahidlər);

e) mühacirlər gələn yeni peşə sahələrini adlandırmaq üçün leksik vahidlər olmadıqda.

3. Motivasiya anlayışı düzəltmə və mürəkkəb sözlərin mənasının onları yaradan sözlərlə sıx semantik əlaqəsini bildirir. Mühacir dil inteqrasiyasında bir qisim vahidlər motivasiya mənbəyi kimi çıxış edir, digər vahidlər isə, nəticəyə yönəldilmiş olur.

4. Formal vasitələrin köməyi ilə yeni sözlərin yaradılması prosesi çox zaman derivasiya da adlandırılır. Derivasiya prosesində yaradılan düzəltmə və mürəkkəb sözlər isə bu halda ümumi termin olan “derivatlar” termini ilə işarələnir. Dünya dilçiliyində çox zaman söz yaradıcılığı və derivativ morfolojiya arasında bərabərlik işarəsi qoyulur.

5. Konkret leksik mənaya malik olmamaq, müstəqil leksik vahid kimi fəaliyyət göstərə bilməmək söz kökünü sözün özündən fərqləndirir. İngilis dilində söz kökü söz deyil, sözün hissəsidir. Söz kökü birbaşa deyil, sözün əsas vasitəsilə leksik reallıq qazanır və

nitqə daxil olur. Sözüün kökündə konkret leksik məna olmasa da, leksik-qrammatik məna abstraksiyası olur.

Sözüün əsası sözüün kökü üzərində formalaşır. Sözüün əsası sözüün mənalı hissəsi hesab olunur. Bu mənada sözüün əsası sözə bərabər olur. Bütün hallarda sözüün semantikasını və strukturunu əsasən, geniş və mürəkkəb olur. Bütün qrammatik dəyişmələr əsasın deyil, sözüün dəyişməsidir, düzəltmə sözlər əsasdən deyil, sözdən düzəlir, mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr sözlərin əlaqələnməsinin, birləşməsinin nəticəsi hesab olunur. Bu mənada sözüün əsası sözə bərabər olsa da, əslində, sözüün hissəsidir.

6. Tarixən diferensiallaşma prosesi getməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin lüğət fondunda qədim leksik lay, demək olar ki, mühafizə olunmuşdur. Ümumi leksik vahidlər bu gün də işlənir. Bu sözlər alınma olsa da, sonradan müstəqil söz kimi, özünəməxsus qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etmişdir.

Diferensiallaşma kök dildən ayrıldığı dövrlərdən başlanmışdır. Sonralar həmin proses sürətlənmiş, milli dil mərhələsində ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Nəticədə, müstəqil, milli, multikultural ingilis dili yaranmışdır.

7. Multikulturalizm bütün qərb ölkələrinə immiqrasiya tarixçəsi ilə daxil olmamışdır. Bu, bəzən rəsmi dövlət siyasətinin nəticəsi, bir sıra hallarda isə, mühacirlərin özlərinin arzu və fəaliyyətləri ilə bağlı olmuşdur.

Multikulturalizmin iflası bəşəriyyətin çökməsidir. Bu zaman onun kökündə müəyyən natamamlıq kompleksləri dayanar, münaqişələr qaçılmaz olar. Onlar daha çox ictimai, siyasi xarakterə malik olması ilə seçilər. Doğurdan da, multikultura asan başa gəlməyən məqsəd və amaldır. Bəşəriyyət hər zaman qarşısına məqsəd və hədəflər qoymuşdur. Hazırda qlobal məqsəd çoxmədəniyyətli cəmiyyət, çoxmədəniyyətli məkan yaratmaqdır.

8. Orta əsrlərdə Britaniya əsasən üç mədəniyyətin təsiri altında olmuşdur (Qədim Roma, anqlo-sakson və fransız). Bu üç mədəniyyət arasında fransız dili və mədəniyyəti üstün mövqə tutmuşdur.

Mühacirlərin özləri ilə gətirdikləri leksika dildə variativliyin də təkamülünü qaçılmaz etmişdir. Müxtəlif dialektlərin fəal şəkildə Orta əsr Britaniya leksikasına inteqrasiyası bu prosesi sürətləndirmiş,

hətta deyərdik ki, dilin fonetik-leksik-semantik-qrammatik qabığına müdaxilələrlə səciyyələnmişdir: əcnəbi sözlər yeni morfoloji paradiqmanı qəbul edib, alan dilin paradiqmasının qəbul edilməsilə bitən müəyyən transformasiyaya uğrayır; multikultural yaşayış tərzii yalnız dildə yeni sinonimlərin, yeni frazeoloji birləşmələrin, deyimlərin meydana gəlməsinə təsir etməmiş, eyni zamanda, sözlərin yazılışında və hərfi tərkibinin dəyişməsinə də böyük təsir etmişdir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş əşğıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir ingilis dilinin formalaşmasında Orta əsr Britaniya multikulturalizminin rolu // Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı Beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı, – 20-21 oktyabr, –2016, – s. 88-90.
2. Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafına dair // – Bakı, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2017. №18, – s. 201-205.
3. İngilis multikulturalizminin inkişafında ekstralinqvistik amillərin roluna dair // – Bakı, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s. 92-96.
4. Britaniya leksikasında inteqrasiyalar nəticəsində leksik semantik qabıqda ümumiliyin yaranması // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2018. №3, – s. 35-39.
5. Dinc yanaşı yaşamanın sirri və ya zənginləşən leksika // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dillər Universiteti. Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. III Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, – Bakı: – 25-26 oktyabr, – 2018, – s. 88.
6. Multikulturalizmin və dilin qarşılıqlı əlaqəsi // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Slavyan Universiteti. Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2018. №2, – s.123-127.
7. On the multicultural life of Medieval Britain. // – Norwegian Journal of development of the International Science, – 2018. Vol. 4, №25, – p. 19-23

8. Xarici dil tədrisində multikultural elementlərin rolu // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dillər Universiteti. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının tezisləri. – Bakı: 6-7 dekabr, – 2018. – s.138.
9. İngilis leksikasının zənginləşmə tarixi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi, Axtarışlar. – 2018. №4, – s.75-79.
10. Orta əsr ingilis dilinin formalaşmasında üç mədəniyyətin roluna dair // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dillər Universiteti. Dil və ədəbiyyat. – 2019. IX cild, №1, – s.128-136.
11. Лингвокультурологические аспекты лексики, внесенные иммигрантами // World Science: Problems and Innovations. International Scientific Conference. – Пенза: МЦНС “Наука и Просвещение”, – 30 марта – 2019, – с.173-175.
12. Qloballaşma dövründə multikulturalizmin dilə təsiri // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, – 2020. Cild 11, №3 (43), – s. 3-10.
13. Multicultural Lexical Picture of Britain in Middle Ages // – Minsk: Modern Scientific Researches. Belarus, Yolnat PE, Issue, – 2020. Part 6, №13, – p.60-68
14. İngilis dilində multikulturalizmin leksik inkişaf dinamikası // The XVIII International Scientific Symposium “The past and future of the Turkic world”. – Kazakhstan: Eurasian National University, International Scientific Center Elger, – Nur-Sultan, – 25 September, – 2021, – s. 86-88.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 aprel 2022-ci il tarixində saat 11:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

E. Nəcəbz
/

Çapa imzalanıb: 29.03.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 45 198 işarə

Tiraj: 100